

СЕМАНТИЧНИ АСПЕКТИ НА ЕТИМОЛОГИЧНИЯ АНАЛИЗ В БЪЛГАРСКАТА ТОПОНИМИЯ

Димитрина Ал. Михайлова

Онимите са важен източник за реконструкция на историческото словно богатство на всеки език. Те фиксират незасвидетелствана лексика, разширяват семантиката на наличните в езика апелативи, носят културно-историческа информация, подкрепят и допълват археологичните данни за поселищни отношения векове назад.

До неотдавна ономастичните изследвания се концентрираха предимно върху интерпретация на материала на лексикално равнище. Подценяваха се резултатите на теоретичната ономастика по отношение на ролята на проприалната номинация, комуникативната функция на онимите и закономерностите на проприалната система. Използването в ономастиката само на лексикално-семантичните критерии в изследването на апелативната лексика доведе някои автори до абсурдното твърдение, че онимът е лишен от съдържание и само наличието на начална главна буква го отличава от апелатива.

Както образно се изразява Н. В. Подольская, апелативът е постоянна сянка (понякога мнима), съпровождаща онима, и колкото по-дълго живее той, толкова по-бледа става тя, като настъпва момент, когато съвсем изчезва от полезрението, и започва да се търси чрез етимологично изследване. Интерпретирането обаче на всички оними като зависими от съществуването на апелативи води до абсурдната идея, че в езика липсват лексеми и лексикални елементи, които да са само проприални.

Етимологичното проучване е един от водещите методи в ономастиката. Връзката между двете науки е двупосочна.

Ономастичният материал е извор за етимолозите на ценни, а понякога и единствени, сведения за езиковата принадлежност на най-старото население на територии, за които няма други данни. Чрез реконструкция на етимони, засвидетелствани само в оними, той предоставя възможност за определяне на някогашни и днешни земеписни ареали и за попълване на редица празнини в общите представи за лексикалното богатство на езика. От друга страна цялостният анализ на ономастичния материал е немислим без научна етимология.

Относно ономастичната етимология съществуват две противоположни гледища – че тя не се отличава от апелативната и че значително се различава от нея (Исаева 1981). По принцип онимите стоят извън етимологията в традиционното ѝ разбиране, тъй като принадлежат към друга категория и се развиват в съответствие с характерни за нея закономерности, които управляват възникването и функционирането им. Спецификата им е основание за тяхната автономност и оценка по други, макар и генетично свързани с тези, по които се изследва общата лексика, критерии. Освен че съдържат елементи от тази лексика, те отразяват и специфични страни на екстралингвистичната реалност чрез информацията за именувания обект. По тази причина ономастичната етимология се съобразява с единството на лексикалната база, словообразователните средства на даден език и законите за номинативния проприален акт, и обхващайки апелативната и проприалната сфера, е свързващо между тях звено. В тази връзка най-правилно би било да се признае, че няма ясна граница между общата и ономастичната етимология.

Етимологията разкрива семантиката и структурата на изходния за онима апелатив в момента на неговата онимизация и причините за присвояване на названието от определен обект в реалния свят. Ретроспективния анализ на тези процеси, т. н. рекурсия, е много интересен. Отделните етапи от историята на названието, обаче, са труднодостъпни за непосредствено наблюдение, доколкото вътрешносистемните им отношения, както и взаимоотношенията между апелативното и проприал-

ното, исконното и заетото в лексикалния фонд, не винаги са очевидни за изследователя.

Познанията ни за рекурсията, за разлика от тези за много добре изградените теоретични постановки на методологичната процедура на реконструкцията в рамките на етимологичния анализ, са незадоволителни. Теорията и проблематиката ѝ са тясно свързани с имената на Eichler (1983, 1988a, 1988b) и Šrámek (1990).

"Онимната рекурсия е процес на търсене на най-вероятната от редица възможности за реализация в номинативния акт, предложени от проприалната система на дадена езикова, ареална, обществено-историческа комуникативна общност" (Šrámek 1990:47).

Рекурсията, която вижда в онима само гола омонимия с еднакво звучащ нему апелатив, е формална, защото пренебрегва маркантни системни характеристики на проприалния номинативен акт. Проприалната система е единство на вариантното и стабилното, което се осъществява чрез селекция на множество потенциални възможности за номинация. Преди да се обяви за многовероятната търсена форма (етимон) една от предоставените възможности за номинация, се анализират факти и закономерности, които ги обуславят. С установяването на търсената форма същевременно се разкриват системността и закономерностите на номинативния акт.

Значително място в топонимията заема образуването по аналогия, т.е. по известни модели. Рекурсията потвърждава системността на моделите на проприалната номинация и подпомага нейното изследване. Не е задължително полученият нормативен модел да има окончателна форма, като се има предвид, че един и същи модел разполага на езиково равнище с повече от една конкретни възможности за изразяване.

За да се избегне предлагането на реално съществуващи изходни за топонима лексеми там, където те отсъстват (особено в стари развойни фази), се прибегва до хипотези. Незасвидетелстваната форма е "потенциална" тополексема (Šrámek 1990:49), "конституент, необходим за словообразуването" (Hengst

1988:115). Достатъчно е тя да отговаря на широко разпространен продуктивен топонимен структурен модел, напр. *субстантивиран адектив със суфикс -ец / -ьсь*), който практически е повторен в неограничен брой номинативни актове (*Буковец, Боровец, Брезовец* и т. н.).

Принципно важен е въпросът дали при интерпретация на топонима е необходимо да се извърши задълбочен етимологичен анализ. Очевидно не. Тъй като рекурсията протича в посока от момента на участието му в комуникативния процес назад към номинативния акт, достатъчно е той да се доведе до апелатив, т. е. до момента, когато е започнала еволюцията му като оним. Не е необходимо връщане от този момент назад чрез сравнителен анализ на етимологичния корен, което е навлизане в областта на апелативната етимология. Вместо това ономастично ориентираното етимологично изследване се фокусира върху проприалното и извършва редица специфични за онимната сфера процедури. Напр. определяне на онимния клас (въз основа на семантиката на етимона *бистър* 'бърз, светъл' реконструираната форма се причислява към хидронимите). Или изясняване на топонимната структура (личното име в топонима *Предилово връх* е съкратена форма от двукомпонентен антропоним *Прѣдн-мѣръ*, *Прѣдн-славъ*). Или когато един и същи етимон е в основата на названията на два съседни обекта (напр. воден и селищен), при което селището е разположено на едноименната река (напр. *Бистрица*), тъй като мотивацията на база свойства е релевантна само за хидронима, се заключава, че той е с адективна суфиксална структура, а ойконимът е депроприален и безсуфиксален, предпоставка за названието му е локализацията на именувания от него обект, отношението му към изходния за хидронима етимон е неопределено и той случайно е семантично прозрачен.

Етимологичното изследване в топонимията включва задължително фонетичен, морфологичен и семантичен анализ. То среща редица проблеми, които са предмет на настоящето проучване. Ще се ограничим с част от най-съществените, свързани със семантичния анализ.

1. Колкото по-стар е именуваният обект, толкова по-трудно, но и по-интензивно и многостранно е етимологичното проникване в названието му. Проблем представлява семантичната реконструкция на архаична топонимна лексика, претърпяла семантичен развой. Напр. *гора* (*гора*) с изчезнало от българския, но запазено в славянския речник, както и в редица топоними, значение 'планина', срв. *Средна гора*, *Суха гора* (карстова планина в Македония) и др.

2. Изходната за топонима лексема не винаги е ясно дефинирана. С промяната на нейната функция, което е много съществен аспект на проприалната номинация, може да се установи ново онимно съдържание. Напр. адективът *дебела* (за пръст, земя) може да означава 'плодородна', корелацията *солена – сладка* в хидронимията – 'недобра – добра (за пиене вода)', *бял – чер* може да се свърже с представа за ориентация 'запад – изток' или 'десен – ляв'.

От друга страна семантичният критерий не бива да се абсолютизира. Широко известно е, че сам по себе си семантичният признак не е достатъчно основание за достоверност на етимологията.

3. Не всички топоними имат ярка семантика, което затруднява етимологичния анализ. Съхраняването ѝ зависи от това доколко ясно е значението на изходната лексема. При някои названия то е бледо, други отдавна са го загубили, тъй като назовават реалии от миналото, а с изчезване на значението за мотивацията на именуването ситуацията се променя. След като получат статус на оними, лексемите скъсват връзката си с характерни черти на обектите, които означават, т. е. започва да действа закон за отблъскване на онимите от породилите ги апелативи (Суперанская 1972:352 и сл.). Забравянето на първоначалния смисъл предразполага към повторно сближаване с апелативи, нямащи връзка с първоначалната номинация. Загубването на вътрешната форма на онима и заличаването на неговата етимология водят често до вторична семантична мотивация и реетимологизация, т. н. "народна етимология". Напр. от гледна точка на народната представа ойконимът *Враголомовци* в Кюстендилско, с

първоначална семантична мотивация 'който руши, ломи бряг' (*враг* 'дол със стръмни брегове') получава мотивировка 'който унищожава, ломи неприятеля' (*враг* 'неприятел').

Причината да се даде обяснение, макар и то да е фантастично, е тенденцията за мотивирана номинация. Преосмислените названия се свързват с друга представа за назования обект, с друг негов диференциращ признак, срв. осмислянето на унаследените хидроними *Лом*, *Вит*, *Струма*, *Ресава* и др. чрез сближение с познати понятия *ломя*, *вия* (*се*), *струя*, *режа* (Георгиев 1960:34, 44 и сл.), или даже с друг денотат, срв. съотнасянето на названието на р. *Искър* по наивни народни представи с названия на хидрообекти с ясна номинация *Искърт*, *Искърта*.

4. Сериозна пречка за етимологичното проучване са звуковите и морфологични модификации на "непрозрачни" топоними поради сближаването им със съзвучни на тях лексеми. Напр. *Намолия* (често название на блатисти места) се преобразява в *Немолия* заради заличаване на връзката с *намол* 'кал, блато', *Мара гедик*, название на връх (от турски произход), се трансформира в *Мара гидия*.

Губейки връзка с изходните лексеми, топонимите остават незащитени от деформации и структурни преобразувания. Зачичаването на етимологията прави възможна декомпозицията, напр. Левурда в Драговищица, Кюстендилско (*левурда* 'растение див чесън') се преоформя в *Лева урда*, *Светого Йована* в Чуйпетлово, Пернишко – в *Свето Гованя*.

5. Когато в топонимията се решава етимологичен проблем, не винаги е ясно кое от значенията на изходната лексема е било в центъра на вниманието на именователя. За семантичната реконструкция са много съществени конкретната мотивация и принципите на номинацията, които строго трябва да се спазват. Необходимо е анализът винаги да е свързан с характеристиките на обекта. Напр. названията *Бряг*, *Брега*, *Брего* на обекти от различен клас, ни насочват към различни значения на изходния апелатив *бряг* = *брег* 'ивица земя край воден източник' и 'гола стръмнина'. Като се има предвид маркантният червен цвят на средновековното градище край Панагюрище *Красен*, се допуска,

че номинацията изхожда по-вероятно от незасвидетелствано, но запазено в речника на славянските езици значение на *красен* 'червен', отколкото от значение 'хубав, красив'. Това се отнася вероятно и за *Красно градище* във Великотърновско. Ако липсват потвърждения от обкръжаващия ландшафт, семейни предания и други източници, за нито едно от значенията на изходната лексема не трябва да се настоява. При свързване с ландшафта обаче не бива да се забравя, че той се е променял, съвременните географски обекти не са изначални и много често чисто географското обяснение е исторически невярно.

6. Проблем създава и недооценяването на взаимоотношението между етимологичното и ономастичното значение. Напр. ако се има предвид само етимологичното значение на двата компонента в топонимите *Гол връх*, *Гладно бърдо*, *Умрял кладенец*, *Сляп извор*, могат да възникнат куриози. Без примес на ономастично значение са налице обикновени съчетания на адективи и апелативи. Задължителни са специалното внимание към ономастичното значение и логическата интерпретация, в резултат на които се установява, че мотивацията на онимното цяло *Гол връх* изхожда от значение 'незалесен връх', на *Гладно бърдо* – от значение 'място с бедна, неплодна почва' (срв. дублета му *Голо бърдо* в Баня, Панагюрско), а на *Умрял кладенец* и *Сляп извор* – 'пресъхнал воден източник'.

7. Невинаги обаче логическата интерпретация е съществена за названието. За ироничните имена, като кварталонимите *Сибир*, *Диарбекир*, *Бангладеш*, оронима *Небрег* за стръмна височина (*брег* 'стръмнина'), названието *Хубавка* за кална улица и др., голото етимологично обяснение не е достатъчно. Необходими са допълнителни фактори, за да се обясни напр. защо непристъпен връх носи название *Радогост* – дали защото той е рядко посещаван или се изхожда от друга мотивация.

8. Етимологичният анализ в топонимията трябва ясно да различи, доколкото това е възможно, достоверността на етимологията от достоверността на проприалната мотивация, т. е. не само да се намери съзвучна лексема, но и да се докаже защо тя може да бъде основа на даден топоним. Напр. хидроними с основа

вран- се свързват погрешно с птица *врана* като се пренебрегва характеристиката за цвят, много съществена за номинацията на водните обекти, и остарялото значение на *вран* 'черен'. Не винаги обаче е възможно да се посочат реално възможните от редица потенциално възможни изходни лексеми и техни значения, напр. не е ясно дали апелативът *врана* или адективът *вран* са изходни за ойконима *Вранци* в Санданско кое от значенията на *комар* 'вид насекомо' или 'колиба на мандраджия' е съществено за номинацията *Комарево* на многочислени селища.

9. При липса на данни за аргументирана обосновка еднаквата възможност за деапелативна и депроприална деривация води до несигурност в етимологичната интерпретация. Напр. *Луковица*, *Липов дол*, *Биков трап*, *Върбов кладенец*, *Заеча падина*, *Оризовото*, *Раковица*, *Росенова могила*. В полза на предположението, че *Луковица* е депроприално образуване е разпространението на антропонима *Луко* в съответния район, но това съображение не може да обезсили напълно алтернативната възможност за деапелативна деривация, тъй като лукът е много разпространена домашна култура. Малко допринася за определянето на изходната лексема в *Липов дол* обстоятелството, че антропонимът *Липо* се среща рядко в съответната област.

10. Етимологичното изследване на топонимния материал може да внесе дезориентация, тъй като очевидната връзка между топоним и апелатив нерядко се оказва обикновена ономимия в резултат на случайно и късно съвпадение на онимно и апелативно словообразуване (напр. изходен за компонента *Белишов* в *Белишов кладенец*, Свогенско, не е апелатива *белиш* 'вид белезникава на цвят трева', а антропонима *Белиш* : *Бело* + суфикс *-иш*, който е в основата на названието на няколко обекта, притежание на род *Белишови*. Случайното съвпадение на домашна и чужда дума (срв. българско *баба* 'старица' и турско *baba* 'баща, дядо') също може да заблуди.

11. Невинаги е възможно да се установи дали даден топоним е звучал еднакво с изходната лексема в момента на номинативния акт или това е станало по-късно в рамките на онимната система. Няма съмнение, че деминутивни апелативи са в основата на

топонимите *Горица, Водица, Полица*. Очевидно е също, че не става дума за деминутивна деривация в названията на макрообектите *Марица, Цибрица, Тополница*. Не така категорично можем да се произнесем за топонимите *Белица, Златица*, защото е възможно да са конструирани изцяло от апелативи или да принадлежат към структурния модел : *Бяла* (земя или др.) + топонимен суфикс *-ица*.

12. Сериозен проблем представлява лексикографското обработване на топонимите, което не е възможно без ономастична лексикографска концепция. Една от основните теоретико-методологични постановки на топонимиката засяга отношението между топонима и обективната действителност. Много съществен е задълбоченият анализ не само на названието, но и на денотата като негов носител. Топонимът не трябва да се разглежда само или преди всичко като етимологичен проблем, а и като елемент на онимния състав и онимната система на територията на дадено общество, които отразяват отношението на неговите създатели и ползватели към именуваната обект, езиковия израз на тази връзка, както и условията и формите на общественото функциониране на топонима. Изключително важно е вниманието да е съсредоточено както към етимологичната, така и към онимно-системната сфера, в която основна роля играе отразяването на обективната действителност, на конкретната историческа ситуация при създаването на топонима, на съпътстващите го реалности. Ролята на етимологията е да допълни езиковите факти.

Както вече отбелязахме, основавайки се на предполагаемата съотнесеност към съзвучни с топонима апелативи, ономастичната етимология работи с хипотези. За да се гарантира подкрепата на изследването с реални факти вместо хипотези, е необходимо многопланово изследване на топонимния материал.

В случаи, когато липсва подкрепа в лексиката на даден език, когато синхронните средства са недостатъчни, се прилага сравнително-историческият метод на изследване. Налага се наред със синхронния подход към изследваните явления да се извърши ретроспективен поглед в дълбочина към диахронните процеси.

В топонимията обаче сравнително-историческият метод не може да бъде използван в пълния си обем, доколкото не всичко може и следва да бъде съпоставено, тъй като еднаквите топоними в различни езици и територии често са резултат на случайно съвпадение или на трансонимизация.

Продуктивен е сравнителният анализ на топоними, отнасящи се до една култура или епоха, създадени в един език, с топоними от същата култура или епоха, създадени в друг език. Това позволява да се отделят определени именни типове, принадлежащи към една културно-историческа общност и да се съпоставят с кръг от имена, отнасящи се към аналогични културно-исторически условия, но създадени на основата на друг език. Съпоставянето на топоними, създадени в различни епохи и в различни културни кръгове, показва невъзможност за изследването им с едни и същи методи.

Неизследвани досега са важни теоретични въпроси, свързани с етимологичното изследване на топонимите. Напр. каква е същината на границата между изходните за топонимите реално съществуващи и потенциално възможни апелативи и дали е необходимо да се прокаква такава; на какъв принцип трябва да се основава разделянето на проприалните от апелативните словообразователни средства, както и на проприалния от апелативния номинативен процес и много други. Нерешаването на тези проблеми създава трудности при класификацията и интерпретацията на топонимите, както показва дългогодишната работа върху славянския ономастичен атлас (Šraměk 1990:44).

Предвид широкия обхват и многоаспектност на проблематиката, не всичко е намерило осветление в настоящето изследване.

В заключение може да се изтъкне, че цялостният анализ на топонимите е немислим без научна етимология, а решаването на проблемите на топонимната етимология е изключително важно за ономастичната теория и методология.

ЛИТЕРАТУРА

- Георгиев 1958 – *Вл. Георгиев*. Въпроси на българската етимология. София.
- Георгиев 1960 – *Вл. Георгиев*. Българска етимология и ономастика. София.
- Исаева 1981 – *З. Г. Исаева, Х. Ф. Исхакова, Н. В. Подольская*. Теория и методика ономастических исследований. Дискусия. Москва.
- Суперанская 1972 – *А. Суперанская*. Ономастические универсалии. – Восточнославянская ономастика. Москва.
- Eichler 1983 – *E. Eichler*. Das integrierte (slawische-deutsche) Toponym in der lexikographischen Bearbeitung. (Über die "Rekursion"). – In: 8 slovenska onomasticka konferencia. Zbornik materialov. Bratislava – B. Bistrica – Presov, 1983, 24-33.
- Eichler 1988a – *E. Eichler*. Das integrierte (slawische-deutsche) Toponym in der lexikographischen Bearbeitung. (Über die "Rekursion"). – In: *Onomastica slavogermanica*, Band 16. Berlin.
- Eichler 1988b – *E. Eichler*. Probleme der onomastischen Rekonstruktion als linguistisches Universale. – In: *Probleme der Namenbildung*. Hrsg. von Thorsten Andersson. Uppsala.
- Hengst 1988 – *K. Hengst*. Methodologisches zur Relation zwischen Integrationsergebnis und Rekonstruktionsprozeß. – In: *Probleme der Namenbildung*. Hrsg. von Thorsten Andersson. Uppsala.
- Šrámek 1986 – *R. Šrámek*. Die Stellung des onymischen Benennungsmodells in der Namenintegration. – In: *Onomastica slavogermanica*. Band 15. Berlin 1986, 30-36.
- Šrámek 1990 – *R. Šrámek*. Zur onomastischen Rekursion. – In: *Namenkundliche Informationen*, Beiheft 13-14. *Studia onomastica* 6. Karl-Marx Universität. Leipzig, 1990, 39-52.